

Sociálně kognitivní teorie morálky

Alberta Bandury

Ivo Čermák

Psychologický ústav Akademie věd ČR) Brno

Meze kognitivních teorií morálky

Vliv Piagetových a zejména Kohlbergových zjištění pro výzkum morálky v psychologii je tak silný, že jejich výzkumné paradigma je jen stěží překonáváno. Jejich pojetí připoutává psychologii morálky výhradně k analýze morálního myšlení. Tato racionalistická "chyba" reflektuje nesnadnost přístupu k jevům, jež nelze jednoznačně definovat a operacionalizovat pro výzkumné účely. Je přirozeně snazší hodnotit jak lidé uvažují o hypotetických morálních dilematech než studovat jejich skutečné morální chování či cítění. Měření zralosti morálního usuzování se nevyhne řadě nástrah, jež tato zdůvodněná simplifikace klade výzkumu.

Některé nálezy totiž ukazují, že to, co se měří, nemusí být kompetence morálního usuzování, nýbrž osobní preference (Mischel & Mischel, 1976). Představa, že vyšší stadium morálního usuzování implikuje i vyšší morální zralost není . podložena žádnými empirickými nálezy. Vyšší stadium nemůže být funkčně nadřazeno nižšímu, neboť neposkytuje návod na řešení například morálního dilematu. Každé stadium je charakterizováno formálními znaky, jež nemají žádnou hodnotovou valenci. Každá úroveň morálního myšlení v sobě obsahuje jak podporu, tak i popření nemorálního chování. V klasickém Kohlbergově dilematu "Heinrich", se manžel může rozhodnout jak pro krádež léku, aby zachránil život své těžce nemocné ženy, tak pro odmítnutí krádeže, a pokud najde formálně odpovídající důvody pro své rozhodnutí, mohou být obě rozhodnutí hodnocena jako výraz stejného stupně morálního myšlení. Hierarchicky uspořádaný systém vývoje morálního usuzování fixuje představu, že vyšší stupeň je stupeň zralejší, a to i přesto, že Kohlberg (1981) tuto představu pod tlakem kritiky odmítá s tím, že stadia jsou jen nástroje pomáhající nám porozumět různým typům zpracování morálního dilematu, a že na každé úrovni mohou lidé jednat antisociálně nebo prosociálně, morálně či nemorálně.

Jedinec, který se chová nemorálně nachází pro své jednání nejrůznější druhy ospravedlnění. Čím více je forma takového ospravedlnění sofistikovanejší, tím více je možné takový úsudek klasifikovat jako vyšší stadium morálního usuzování. Zůstává tak otevřena otázka, zda lidé nacházející se na vývojovém stupni morálního usuzování podle univerzálních principů, mohou jednat nemorálně. Zatím se však nepodařilo identifikovat příliš mnoho jedinců, kteří by splňovali kriteria tohoto šestého stadia.

Morálka je v kognitivních teoriích omezena jen na morální kognici a tato redukce se zdůvodňuje tím, že primární jsou naše konstrukce v mysli, které jsou pak více či méně patrné i ve vlastním chování, kde působí jako jeho regulátor. Způsob, kterým se transformují tyto konstrukce do chování je z hlediska empirického výzkumu velmi obtížným úkolem, na který stoupenci kognitivních teorií rezignují. Přesto však existují pokusy vztah mezi morálním usuzováním a morálním chováním postihnout (Blasi, 1980. Kurtines, Greif, 1974). Avšak výsledky těchto pokusů jsou z hlediska teorie vysvětlující motivy

našeho morálního-nemorálního chování neuspokojivé. Jen velmi opatrně lze formulovat závěr, že na nižších úrovních morálního usuzování nebyly zjištěny významné souvislosti s odpovídajícím chováním a na druhé straně nálezy naznačují i tendenci, že čím vyšší bude úroveň morálního usuzování, tím vyšší bude úroveň morálního chování a také konsistence mezi morálními soudy a chováním. Omezenost výzkumů morálního usuzování spočívá tedy především v tom, že mravní zralost morální formy myšlení nemá žádný (nebo jen nepatrný a těžko prokazatelný) vliv na chování.

Mechanismy, které řídí seberegulaci morálního chování zahrnují více než jen morální myšlení. Dokonce i morální myšlení není výhradně intrapsychickým fenoménem, jak se snaží kognitivistické teorie morálky prokázat. Způsob, kterým jsou morální principy aplikovány pro zvládání morálních dilemat se liší v závislosti na situačních imperativích, dominantních činnostech a konstelacích sociálních vlivů.

Lidé velice snadno nacházejí morální důvody pro to, aby redefinovali své špatné činy jako dobře zamýšlené jednání. Dobrý úmysl vždy vstupuje jako jeden z faktorů sociálního označování vlastního chování, ale úmysl není nikdy brán v úvahu jako rozhodující faktor omezující vlastní chování. Lupič, který měl dobrý úmysl, by nikdy nezměnil loupež v neloupež. Teorie morálky tak musí vysvětlit determinanty a mechanismy, které řídí chování porušující mravní normy, nejenom pouze to, jak je ten, kdo porušuje morální normy ospravedlňuje. To vyžaduje širokou koncepci morálky, než jak je jen poskytována racionalistickým přístupem v termínech dovedností abstraktního usuzování.

Účinná psychologická teorie morálky by měla vysvětlovat jak morální usuzování v souvislosti s jinými psycho-sociálními faktory řídí morální chování. Sociálně-kognitivní teorie přizpůsobuje interakcionistickou perspektivu morálnímu jevu. Osobní faktory ve formě morálního myšlení a afektivních reakcí člověka, morálního chování a faktorů prostředí operují jako interagující determinanty, které se vzájemně ovlivňují a představují regulátory a sebe-regulátory jedincova morálního chování.

Teoretická východiska sociálně-kognitivní koncepce morálky A. Bandury.

Ústředním pojmem Bandurovy teorie morálky je seberegulace (Bandura, 1986). Nemorální chování je podle něho regulováno dvěma hlavními zdroji sankcí a) sociálními sankcemi a b) internalizovanými sebesankcemi. Oba kontrolní mechanismy operují anticipačně. V kontrole, která pramení ze sociálních sankcí se lidé zdržují nemorálního jednání, protože je takové jednání sociálně cenzurované a má i jiné nepříjemné důsledky. V kontrole vlastních reakcí se lidé chovají prosociálně proto, že to přináší satisfakci a sebeúctu, a zdržet se nemorálního chování je zdrojem sebepotvrzení.

Seberegulační mechanismus, který se rozvíjí a mobilizuje spolu se situačními faktory, má podle Bandury tři funkce: 1. sebumonitoruje chování, 2. hodnotí chování ve vztahu k osobním normám a podmínkám prostředí, 3. reguluje chování afektivními reakcemi vůči "já".

Sebumonitorování samo o sobě nestačí na to, aby člověk dokázal řídit své chování podlenějakých norem. Jednání člověka "spouští" sebehodnocení, ve kterém je vlastní jednání srovnáváno s morálními normami a podmínkami prostředí. Prožívá-li člověk morální dilema, musí pak vybrat, zvážit a integrovat morálně relevantní informaci pro rozhodnutí v dané situaci. Nejde jen o mechanické zpracování informace, neboť do "hry" vstupují

takové faktory jako jsou prekoncepce a afektivní stavy, které mohou zkr~slovat vnímání a kognitivní zpracování vlastního jednání i provokujících podnětů. Situace s morálními důsledky obsahují řadu hodnotících prvků, které mají různou subjektivní důležitost, lidé jim dávají větší či menší váhu v závislosti na dílčích konstelacích v morální tísní.

Afektivní reakce mohou být velmi účinným prostředkem seberegulace chování. Do kategorie těchto seberegulátorů náleží anticipační sebeúcta a autocensura a často jen proto, že jsou reflektovány jako součást osobnosti, se jedinec nechová nemorálně. Není totiž většího trestu než znechucení ze sebe sama. Anticipační sebesankce tak udržují chování v souladu s vnitřními normami ..

- Efektivní seberegulace však potřebuje nejenom seberegulační dovednosti, ale i víru ve schopnost dosáhnout osobní kontroly. Nízká úroveň sebeúčinnosti (self-efficacy), jak Bandura tuto charakteristiku nazývá, zvyšuje citlivost k sociálnímu tlaku ve smyslu porušování norem.

Jednající „já“ je v sociálně-kognitivních teoriích včleněno do sociální reality. Podle Bandury je schopno prostřednictvím afektivní reakce vůči sobě rozlišit nejméně dva hlavní zdroje motivace - 1. vnitřní, z „já“ vycházející incentive, které poskytují vodítko pro jednání a proximální incentive pro morální jednání, 2. distální sociální incentive pro zachování morálního systému. Dalším způsobem vstupu sociální reality do seberegulace morálního chování je kolektivní podpora pro zachovávání morálních norem. A nakonec může sociální realita ovlivňovat morální fungování „já“ tím, že facilituje selektivní aktivaci a vyvázání z vnitřní kontroly, z morální seberegulace (moral disengagement).

Sebesankce tak mohou být zeslabeny očišťujícím morálním usuzováním. Lidé produkují řadu různých typů nemorálního chování a nacházejí pro ně různé typy zdůvodnění. Každé chování může být morálně ospravedlněno a proto stejné morální principy mohou podporovat velmi odlišné typy jednání a naopak, stejná jednání mohou být upřednostňována na základě různých principů.

Bandura rozlišuje čtyři formy vyvázání (uvolnění) vnitřní morální kontroly škodlivého jednání 1. sebesankce mohou být vyvázány prostřednictvím rekonstrukce chování, 2. zatemňováním kausálního působení, 3. zakrýváním zraňujících důsledků, 4. dehumanizace, či blamování samotných obětí. V rámci každé formy pak Bandura identifikuje několik specifických mechanismů, kterými se lze z morální kontroly jednání vyvázat.

Mechanismy morální neangažovanosti

Podstatou morální vyvázanosti je tedy selhání nebo vypojení seberegulačních a sebesankčních mechanismů. Aby se jedinec zbavil viny nebo aby se jí vyhnul, aby se očistil, musí se zbavit vnitřních morálních imperativů a tak eliminovat možné znehodnocení vlastní sebeúcty. Selektivní aktivace a vyvázání se z vnitřní kontroly může vyvolat různé typy chování se stejnými důsledky - poškození oběti (Bandura, 1986, 1990, 1991). Morální vyvázanost je tak 'specifikována různými mechanismy, kterými ji lze docílit. Tyto dílčí deviantní heuristiky přispívají k pochopení specifčnosti především motivační roviny agresivního chování.

1) Morální ospravedlnění je jedním z mechanismů, který se uplatní tehdy když se provede kognitivní rekonstrukce morální hodnoty. Když například zabíjení je přeznačeno jako nezbytný prostředek k dosažení vyššího cíle, jestliže se nenásilné prostředky ukázaly jako neefektivní. Nebo se agrese použije jako zbraň proti strachu z možného a očeká-

vaného násilí. Měření závažnosti očekávaného, tedy dosud neexistujícího násilí, podléhá však značné chybě v úsudku ve srovnání s hodnocením současného nebezpečí. Velmi nebezpečným typem mechanismu morálního ospravedlnění, který je používán jako argument teroristickými skupinami, je veřejné zastrašování a vyhrožování odvetným násilím. Chování, které z této kognitivní rekonstrukce plyne je nepředvídatelné ve svých důsledcích, které bývají často velmi závažné, je obtížně kontrolovatelné a zasahuje obrovské množství lidí závislých na centralizovaném systému služeb.

2) Eufemistické označování využívá jazyka k tomu, aby trestuhodným agresivním činům propůjčil "hygienickou lingvistickou formu" (Bándura, 1990) - teroristé nezabíjejí lidi, ale bojují za svobodu, vražedné bombardování se v tomto jazyce stává čistým chirurgickým řezem apod).

3) Výhodné srovnávání je založeno na principu kontrastu. Je-li objekt nebo chování, vůči kterému jedinec porovnává svoje vlastní jednání dostatečně účelně strukturováno tak, aby např. vlastní destruktivní chování se jevílo jako méně kruté, či méně závažné, pak lze snadno z vlastního jednání učinit vzor pro následování nebo zdroj sebeúcty.

4) Přenesení odpovědnosti představuje mechanismus, při kterém jedinec zastírá nebo překrucuje vztahy mezi jednáním a příčinou, která toto jednání vyvolává. Když autorita převezme odpovědnost za důsledky jejich chování, jedinec nebo skupina osob jedná způsobem, který obvykle odmítají. Nebo se jedinec zbavuje vlastní vůle tím, že odpovědnost za své chování přisoudí autoritě, jejímu diktátu (za smrt rukojmích může vláda, která nesplnila podmínky únosců).

5) Rozptýlení odpovědnosti zastírá přímý vztah mezi chováním a jeho důsledky, čehož je dosahováno např. rozdělením úkolů, fragmentací, skupinovým rozhodováním, kolektivními akcemi.

6) Nevšimavost k důsledkům nebo jejich zkrácení je dalším z mechanismů morální neangažovanosti. Osoba se vyhýbá konfrontaci s utrpením, které způsobila nebo ho alespoň minimalizuje.

7) Mechanismus dehumanizace umožňuje lidem páchat velmi kruté činy, neboť si svou oběť nedefinují jako člověka. Nejdříve ji zbaví jejích lidských atributů tím, že si ji označí jako "divocha", "sajrajt" nebo jen jako "cizince". Takto "odlišťená" bytost potom nevyzývá k empatickému spoluprožívání bolesti na základě vnímané podobnosti a agresorovi se snadno překonává bariera auto cenzury.

8) Atribuce viny slouží také jako sebeospravedlňující manévr. Jedinec vnímá svoje vlastní násilí jako vynucené násilnou provokací. Za utrpení si mohou osoby samy nebo okolnosti, související třeba i náhodně s agresí.

Popsané mechanismy morální neangažovanosti mohou vzbuzovat dojem, že jde o jakýsi druh sebeklamů. Ve skutečnosti však jde o různé kognitivní nebo sociální "machinace" (Bandura, 1991), maskující nečestné motivy. Bandurova koncepce morální neangažovanosti tak zdůrazňuje především kognitivní prvky, a implicitně i jedincovu plnou odpovědnost za agresivní chování.

Literatura

Bandura, A.: Psychological mechanisms of aggression. In: Russell G. Geen, Edward I. Donnerstein (Eds): Aggression. Theoretical and empirical Reviews. Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, NY: Academic Press, 1983, 1-40

- Bandura, A.: Social foundation of thought and action, A social cognitive theory. Engelwood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1986
- Bandura, A.: Mechanisms of moral disengagement. In: W.Reich (ed): Origins of terrorism. Psychologies, ideologies, theologies, states of mind. Cambridge, Woodrow Wilson International Center for scholars and Cambridge University Press, 1990, 161-191.
- Bandura, A.: Social cognitive theory of moral thought and action. In: W.M. Kurtines, J.L. Gewirtz (eds): Handbook of moral behavior and development, vol. 1: Theory. Hillsdale, NJ, Hove nad London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1991, 45-103
- Blasi, A.: Bridging moral cognition and moral action. A critical review of the literature. Psychological Bulletin, 1980, 88, 1-45.
- Kohlberg, L. : Essays in moral development: The psychology of moral development (vol II). New York 1983.
- Kurtines, W.- Greif, E.G.: The development of moral thought: Review and evaluation of Kohlberg's approach. Psychological Bulletin, 1974, 8, 453-470
- Mischel, W. - Mischel, H.N.: A social cognitive learning approach to morality and self-regulation. In.: T. Lickona (ed), Moral development and behavior, New York, 1976, 84-107